

Op reis in de negentiende eeuw: inleiding

JAN HEIN FURNÉE en LEONIEKE VERMEER

Travel in the nineteenth century: introduction

Recent international scholarship has revised the traditional image of the nineteenth century as period of fundamental change between the premodern, elitist Grand Tour and the age of modern mass tourism. In Dutch historiography, Gerit Verhoeven has recently shown that premodern travel culture in many ways included ‘modern’ travel patterns. However, the historiography of nineteenth-century Dutch travel culture is in many ways still in its infancy. This special issue of *De Negentiende Eeuw* presents some new contributions to the field, offering a quantitative analysis of travel egodocuments, two case studies of travel motives, attitudes and experiences in unpublished travel reports, and a study of the role of the first Dutch travel agency in the evolution of tourism. The overall conclusion is that in the nineteenth century travel culture certainly witnessed many important changes – newly emerging transportation technologies, advancement of travel industry, a modest broadening of the travelling public – but that the processes of modernisation and transformation were in many ways less dramatic than earlier historians have tended to suggest.

Wij gingen te weeten naar de Temple, waer de arme Lodewijk de 16^e en zijn familie, nu vijftien jaar geleden, gevangen gezeten hebben, en van waar zy naar het schavot gebracht zijn. Dit geheele gebouw wordt over 8 dagen voor afbraak verkogt, dus hebben wy het nog even by tyds gezien. Het hart ondergaat eene beving, als men die akelige vertrekken binnen treedt, langs zeer hooge en nauwe trappen en 9 deuren, die met zware grendels agter ons digtgingen. De eerste deur by den ingang beneden is zo laag, dat mijn vrouwtje niet zonder bukken er door kon. Wy hebben van iedere kamer een stukje van het behangsel gescheurd voor relequie. Omdat alles toch wordt afgebroken hindert dit niet. Nu schey ik voor deze keer van Parys uit, want myne ideeës zyn weggevaagd door het akelig herdenken van bovenstaande.¹

1 Charles Boissevain, *Onze voortrekkers. De geschiedenis van eenige leden der familie Boissevain* (Amsterdam 1906) 113 (Macaré aan Boissevain, 7 oktober 1808). Zie over Macaré en diens vrouw ibidem, 83-84.

Meinard Johan Macaré (1764-1818), voormalig lid van de Raad van Aziatische bezittingen in Amsterdam en zoon van een pensionaris van Middelburg, wist dat het niet erg kies was om tijdens een toeristische rondleiding in de Temple een stukje behang af te scheuren uit alle kamers waar de arme Lodewijk XVI nog maar vijftien jaar eerder zijn laatste uren had beleefd. Toch hadden hij en zijn vrouw Dionysia Johanna de Groot, dochter van een welgestelde Amsterdamse koopman, zich allebei niet kunnen bedwingen. De bijzondere historische sensatie die zij in oktober 1808 samen in het gruwzame middeleeuwse fort beleefden leek welhaast niet compleet zonder deze kracht bij te zetten met stiekem bemachtigde relikwiesjes en voor hun toekomstige herinnering te bewaren. In zijn opgetogen reisbrief aan koopman Daniel Boissevain (1772-1834) voelde Macaré zich wel verplicht zijn boezemvriend uit te leggen dat dit onbeschaafde, bijna ontorende toeristische gedrag voor dit keer wel door de beugel kon: het historische gebouw werd binnenkort toch afgebroken. Maar de pijnlijke nabijheid van Lodewijks laatste uren ontnamen hem plotseling toch alle lust om verder te schrijven.

De opgewekte nieuwsgierigheid naar het vreemde, de zucht naar de intense historische sensatie, de ongeremde jacht op souvenirs, de schuldgevoelens die de toerist ervaart door de authenticiteit van de gezochte bestemming aan te tasten, en de overtuiging toch het recht te hebben dat te doen: al deze kenmerken van de *tourist gaze* zijn in de afgelopen tweehonderd jaar niet wezenlijk veranderd.² Sterker nog, in zijn rijke studie over reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites in de periode 1600-1750 heeft Gerrit Verhoeven recent aangetoond dat dit soort reisbelevingen nog veel verder teruggaan in de tijd. Op zijn voorjaarsreisje door Holland in 1749 leek Macarés eigen grootvader Pieter Johan (1732-1783) weliswaar nauwelijks op zoek naar de heroïsche momenten uit de vaderlandse geschiedenis die hij in Leiden of Haarlem had kunnen herbeleven. Maar net als zijn tijdgenoten en voorgaande generaties wisselde ook hij met zijn gezin het toeristische bezoek aan historische monumenten en kerken vanzelfsprekend af met het genot van rariteiten en de jacht naar souvenirs.³

In de afgelopen decennia hebben historici regelmatig gesuggereerd en zelfs hardop beweerd dat de vroegmoderne reiscultuur, vanouds gelijkgesteld aan de elitaire cultus van de educatieve Grand Tour naar Italië, in de loop van de negentiende eeuw met de komst van de stoomtreinen, touroperators als Thomas Cook en de spectaculaire expansie van badplaatsen vrij plotseling zou zijn getransformeerd tot het moderne ‘massatoerisme’, gekarakteriseerd door kortere, meer regelmatige en meer op ontspanning gerichte vakanties relatief dichterbij huis.⁴ Parallel aan revisionistische internationale studies heeft Verhoeven

2 John Urry, *The tourist gaze* (Londen 1990).

3 Gerrit Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites* (Hilversum 2009) 147, 151 en 213.

4 Een uitstekende inleiding op de internationale historiografie biedt Gerrit Verhoeven, ‘Vaut le voyage? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)’, *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 61-73.

dit beeld voor wat betreft de vroegmoderne Republiek overtuigend bijgesteld. Aan de hand van een uitgebreide analyse van reis-egodocumenten bleek bijvoorbeeld dat ook Nederlandse jongemannen op hun Grand Tour beslist niet alleen genoten van kunst en educatie, maar zich ook volop overgaven aan ontspannen vermaak en seksuele avonturen. Vanaf het eind van de zeventiende eeuw waren bovendien al volop sporen te vinden van de zoektocht naar nieuwe soorten reiservaringen in kleine binnenlandse plezierreisesjes, commercieel vermaak in luxe badplaatsen en *shopping* uitstapjes naar Parijs.⁵

Hoewel het veelzeggend lijkt dat het begrip ‘tourism(e)’ in Engelse en Franse woordenboeken vanaf 1800 begint op te duiken,⁶ heeft internationaal onderzoek de laatste jaren uitgewezen dat het ‘moderne’ toerisme in de eerste decennia van de negentiende eeuw nog veel traditionele kenmerken droeg van het vroegmoderne reisgedrag, zoals het streven naar educatie en zelfverheffing in de elitaire Bildungs-reizen. Ook de vermeende doorbraak van het hedonistische ‘massatoerisme’ in de tweede helft van de negentiende eeuw moet in diverse opzichten worden genuanceerd. Het heerlijk lome en vermakelijke verblijf in elitebadplaatsen werd nog vaak overschaduwd door een onaangenaam medisch regime van ijskoude baden, terwijl meerdaagse binnenlandse vakantie-tripjes pas na 1900 meer structureel binnen het bereik van geschoolde arbeiders begonnen te komen.⁷ Uiteraard valt niet te ontkennen dat het Europese toerisme rond de opkomst van de stoomtrein een spectaculaire vlucht nam en de toeristenindustrie – van reisgidsen, hotels, pleziertreinen tot citymarketing – in de loop van de eeuw steeds grootschaliger en commerciëler werd.⁸ Maar het traditionele beeld van een verbazend snelle en welhaast complete transformatie van het vroegmoderne reizen tot het moderne massatoerisme heeft nu wel zijn langste tijd gehad.

Maar wat veranderde er dan wel? De Nederlandse geschiedschrijving van het negentiende-eeuwse toerisme staat in de meeste opzichten nog in de kinderschoenen.⁹ Vooral het onderzoek naar de opkomst van de toeristische infrastructuur in Nederland is nog uitermate beperkt: we weten inmiddels flink wat over de opkomst van musea,¹⁰ maar de ontwikkeling van reisgidsen,¹¹ hotels,¹²

5 Verhoeven, *Anders reizen*, passim. Zie ook Anna Frank-van Westrienen, *De groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983); Rudolf Dekker, ‘Van “grand tour” tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw’, *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 8-25.

6 Verhoeven, ‘Vaut le voyage’, 62. De vroegste vermeldingen van het begrip ‘toerisme’ in het Woordenboek der Nederlandsche Taal dateren pas uit de jaren 1920. Delpher biedt op dit moment als vroegste vermelding *De Tijd*, 20 februari 1894.

7 Verhoeven, ‘Vaut le voyage’, 64-66, en daar vermelde literatuur.

8 Zie bv. J. Towner, *An historical geography of recreation and tourism in the western world, 1540-1940* (Londen 1996). M. Boyer, *Histoire du tourisme de masse* (Parijs 1999).

9 Een vroege aanzet: R. Philips, ‘De opkomst van het toerisme in de 18e en 19e eeuw’, *Sociale Wetenschappen* 23 (1980) 296-318.

10 Een goede ingang biedt: Martin Weiss en Lieske Tibbe (red.), ‘Druk bekeken. Collecties en hun publiek in de 19e eeuw’, themanummer *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) afl. 3.

11 P.D. Stokvis, ‘Het “Baedeker”-beeld van Nederland van ca. 1840 tot 1914’, *Maatstaf* (1979) 21-28.

12 Bert Vreeken en Ester Wouthuysen, *De Grand Hotels van Amsterdam. Opkomst en bloei sinds*

badplaatsen,¹³ internationale tentoonstellingen,¹⁴ touringclubs¹⁵ is nog slechts mondjesmaat bestudeerd. Systematische studie naar de beleving van Nederland door buitenlandse toeristen is nog nauwelijks verricht.¹⁶ Er valt nog geen zinnig woord te zeggen over de ontwikkeling in omvang en samenstelling van de toeristen die ons land bezochten, terwijl omgekeerd ook nagenoeg geen kwantitatief onderzoek is verricht naar Nederlandse reizigers in den vreemde.¹⁷ De essentiële vraag vanuit welke motieven Nederlanders in de negentiende eeuw nu eigenlijk op reis gingen en hoe zij het natuurschoon, de monumenten en de lokale gebruiken onderweg beleefden, is evenmin systematisch onderzocht. Maar de laatste jaren begint zich gelukkig juist op dit laatste punt wel een kentering af te tekenen.

De toenemende populariteit en ontsluiting van egodocumenten, maar ook bredere historiografische tendensen zoals de toenadering van historisch en letterkundig onderzoek, de groeiende aandacht voor beleving en verbeelding en voor het perspectief van individuele actoren, heeft sinds de jaren 1990 een verspreid aantal publicaties voortgebracht waarin aan de hand van gepubliceerde en ongepubliceerde reisverslagen is gepoogd de reismotieven en reisbeleving van Nederlanders beter in beeld te brengen.¹⁸ Met de hertaling van de voettocht van Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp door Nederland zetten Marita Matthijssen en Geert Mak het fascinerende thema van de binnenlandse voettochten van jongelieden in de vroege negentiende eeuw op een meeslepende manier op de kaart; Eveline Koolhaas-Grosfeld volgde met een grondige analyse van natiebeseft in de meerdelige *Reis door Holland in de jaren 1806-1812*,

1860 (Den Haag 1987). Willem Bruls en Dorothée van Hooff, *Grand hotels van de Benelux* (Amsterdam 1990).

13 Jos Berndsen e.a., *Met zicht op zee. Tweehonderd jaar bouwen aan badplaatsen in Nederland, België en Duitsland* (Den Haag 1985). Voor Scheveningen zie Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbeseft en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012) 603-694. Ben de Pater en Tom Sintobin (red.), *Koninginnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900* (Hilversum 2013) 9-114.

14 Ileen Montijn, *Kermis van koophandel. De Amsterdamse wereldtentoonstelling van 1883* (Bussum 1983). Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

15 M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillige associatie, 1883-1937* (Heeswijk 1989).

16 Zie bv. Annette Stott, *Holland mania. The unknown Dutch period in American art & culture, 1880-1920* (Woodstock 1998). Marita Matthijssen, *Van boeken geleende ogen. Hoe Amsterdam gezien werd in de negentiende eeuw door reizigers, journalisten en literatoren* (Amsterdam 2009). Een uitstekende ingang voor de eerste eeuwheft biedt de bibliografie van J.N. Jacobson Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850* (Amsterdam 1919 en supplement 1936).

17 Een belangrijke uitzondering: Willem Frijhoff, 'Les voyageurs néerlandais en France du XVIIe au début du XIXe siècle', in: Idem en O. Moorman van Kappen (red.), *Les Pays-Bas et la France* (Nijmegen 1993) 87-104. Het is de bedoeling hier binnenkort een vervolg op te geven met een analyse van Haagse paspoortregisters.

18 Van onschatbare waarde voor het onderzoeksveld zijn de drie repertoria van ongepubliceerde en gepubliceerde reisverslagen uit de periode tot 1914 die tussen 1994 en 2004 zijn samengesteld door Rudolf Dekker, Arianne Baggerman, R. Lindeman, Y. Scherf, Ellen Grabowski, Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt. Zie: <http://www.egodocument.net>.

uitgegeven door Evert Maaskamp.¹⁹ De veranderende landschapsbeleving in Nederlandse reisverslagen kwam al eerder goed aan bod in de tentoonstellingscatalogus *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw*.²⁰ In aanvulling op de onvolprezen publicatiereeks van de Linschoten Vereniging (sinds 1908), kreeg een meer systematische bestudering van verre reizen en beeldvorming van andere continenten een mooi begin met studies over reisverslagen naar Nederlands Indië, de Verenigde Staten en het Heilige Land.²¹ Een belangrijke stap voorwaarts werd afgelopen jaar geboekt door Marleen Brock, die in twee artikelen over een reisverslag van Groningse studenten naar Duitsland uit 1810 met een verfijnde literaire en begripshistorische analyse van adjectieven, metaforen en andere stijffiguren op een voorbeeldige wijze inzicht gaf in de emoties die de studenten op hun reis nastreefden en beleefden.²² Ook Anna Geurts zette een nieuwe standaard hoe men uit een breed corpus aan reisliteratuur verrassende inzichten kan destilleren over originele thema's, zoals de vraag hoe Nederlandse reizigers op hun reis reflecteerden over het thuisfront en hoe ze hun hotelkamers probeerden in te richten als een tijdelijk 'thuis'.²³

Dit themanummer van *De Negentiende Eeuw* beoogt in het spoor van genoemde publicaties het onderzoek naar de reiscultuur en reisbeleving van Ne-

19 Geert Mak en Marita Mathijssen, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland* (Zwolle 2000). Eveline Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800* (Zutphen 2010) 225-265. De auteur van dit meerdelige reisverslag was waarschijnlijk Gerbrand Bruining; ibidem, 262.

20 Wiepke Loos e.a., *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw* (Blaricum etc. 1997).

21 Zie o.a. Peter van Zonneveld, *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië* (Amsterdam 1996). Pien Steringa, *Nederlanders op reis in Amerika 1812-1860. Reisverhalen als bron voor negentiende-eeuwse mentaliteit*, Utrechtse historische cahiers (Utrecht 1999); Frits Broeyer en Gert van Klinken (red.), *Reizen naar het Heilige Land, Protestantse impressies, 1840-1960. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800 16* (Zoetermeer 2008) 7-95. Een volledig overzicht van gepubliceerde reisverslagen door de Linschoten Vereniging vindt men op www.linschotenvereniging.nl/. Denk in dit verband ook aan wetenschappelijke expedities en kunstreizen, al vormen die natuurlijk een iets ander genre. Zie recent bv. Robbert Jan Willink, *Reis naar het noodlot. Het Afrikaanse avontuur van Alexine Timme (1835-1869)* (Amsterdam 2012) en de inleiding van Herman van Bergeijk in H.P. Berlage, *Italiaanse reisherinneringen* (Rotterdam 2010) 7-26.

22 Marleen Brock 'Groningse studenten op reis. Natuur- en landschapsbeleving rond 1800', *De Achttiende Eeuw* 43 (2011) 231-260; Idem, "'Houdt ons voor geen sentimentele knapen!'" Natuur en emoties in Brieven, geschreven op eene wandeling door een gedeelte van Duitschland en Holland, in den zomer van 1809', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 548-563. Eerdere publicaties over reizen in omliggende landen zijn ook interessant maar anekdotischer: Marinus van Hattum, 'Amsterdammers te Brussel in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Ons Erfdeel* (1984) 528-537 en Hubert Vreeken, 'Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen. De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856', *De Negentiende Eeuw* 31 (2007) 82-97; Marinus van Hattum, 'Amsterdammers te Brussel in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Ons Erfdeel* (1984) 528-537; Hubert Vreeken, 'Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen. De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856', *De Negentiende Eeuw* 31 (2007) 82-97.

23 Anna Geurts, 'Elders thuis. Noord-Nederlandse reizigers in Europese steden, 1815-1914', in: I. Bertels e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven 2013) 267-292. Idem, 'Makeshift freedom seekers: Dutch travellers in Europe, 1815-1914' (ongepubliceerde dissertatie University of Oxford 2013).

derlanders in de negentiende eeuw van enkele nieuwe bouwstenen te voorzien. Het themanummer opent met een artikel van Anna Geurts dat aansluit bij de genoemde revisies van het traditionele beeld van de allesomvattende modernisering van het reizen in de negentiende eeuw. Op basis van een kwantitatieve analyse van circa 2700 reis-egodocumenten uit de periode 1500-1918 betoogt zij dat Noord-Nederlanders in de negentiende eeuw niet veelvuldiger gingen reizen of althans niet meer dan voorheen over hun reizen gingen schrijven. Het aantal vrouwelijke en lager opgeleide (schrijvende) reizigers bleef klein, en voor de mannelijke elite bleef werk een centrale motivatie om te reizen.

In de twee volgende case studies staan de reiservaringen van de Amsterdamse elite centraal. Willemijn Koning zet uiteen dat de twee door haar onderzochte reizen door zes jongemannen naar Parijs in 1839 en 1852 in veel opzichten recreatief, maar beslist niet oppervlakkig waren. De jongemannen wilden de wereldstad zowel met een zekere distantie observeren als intensief beleven. Het artikel laat de overeenkomsten zien tussen hun reishouding en die van Duitse Bildungsreizigers en Britse antitoeristen, maar ook met de lokale habitus van Parijse flâneurs.

In de bijdrage van Mickey Hoyle staat een korte reis centraal die de Amsterdamse koopman Jan Boissevain in 1865 naar Gelderland maakte. Dergelijke korte binnenlandse reisjes zijn binnen de negentiende-eeuwse Nederlandse reiscultuur nog nooit als zodanig onderzocht. Uit het reisverslag van Boissevain spreekt een ongebreideld, bijna kinderlijk plezier. Deze reisjes waren duidelijk vooral bedoeld om even te ontsnappen aan de drukke stedelijke omgeving en de professionele verplichtingen. In vergelijking met de binnenlandse reisjes die Duitsers en Britten maakten, maar ook met buitenlandse reizen die Nederlanders ondernamen was er opvallend weinig aandacht voor cultuur en geschiedenis.

Uit het afsluitende artikel van Anke Stegehuis blijkt net als uit de andere bijdragen dat het reizen in de 'eeuw van stoom' niet in alle opzichten even vergaand moderniseerde. De komst van de trein, industrialisatie en de verbreding van de stedelijke middenklasse brachten niet – of tenminste niet alleen – het moderne massatoerisme op gang. Er was ook een andere 'mindset' nodig: een nieuw soort ondernemer die de leden van de middenklasse ervan overtuigde dat reizen niet alleen nuttig en aangenaam was, maar ook plezierig mocht zijn en binnen hun bereik lag. In Nederland was het in 1876 opgerichte reisbureau Lissone de eerste in zijn soort: het bleef tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw de meest prominente en constante factor in de Nederlandse reiswereld. Uit de door Lissone georganiseerde reizen blijkt dat er weliswaar sprake was van een verbreding van het reispubliek rond 1900 – zowel onder de middenklassen als onder vrouwen en ouderen – maar dat van massatoerisme zoals we dit in de loop van de twintigste eeuw hebben leren kennen nog bepaald geen sprake was.

Jan Hein Furnée (1972) is universitair docent cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis na 1750 aan de Universiteit van Amsterdam en deeltijdhoogleraar geschiedenis aan de Open Universiteit. Zijn onderzoek richt zich op vrijetijdscultuur, consumptiecultuur, stands- en sekseverbindingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden in Nederland en West-Europa. In 2012 publiceerde hij Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890 (Amsterdam 2012). Hij is redacteur van De Negentiende Eeuw, Stadsgechiedenis en Geschiedenis Magazine.

Correspondentieadres: Afdeling Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam. Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl.

Leonieke Vermeer (1975) is als cultuurhistoricus verbonden aan de Open Universiteit en de Rijksuniversiteit Groningen. In 2010 promoveerde ze aan de RUG op een proefschrift over de relatie tussen literatuur en wetenschap rond 1900. Momenteel verricht ze onderzoek naar ziektebeleving in negentiende-eeuwse egodocumenten. Ze is redacteur van het online Erfgoedplatform van de Open Universiteit en van De Negentiende Eeuw.

Correspondentieadres: Open Universiteit, Faculteit Cultuur- en rechtswetenschappen, Studiecentrum Groningen, Oude Boteringestraat 24, 9712 GH Groningen. E-mail: leonieke.vermeer@ou.nl.